

П.Г. Усенко
(м. Київ)

**ПАРОСТКИ ГЛАСНОСТІ: «МОРСКОЙ СБОРНИК»
середини 1850-х рр.
У ПОЛІ ЗОРУ М. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО, Т. ШЕВЧЕНКА
ТА ЇХНІХ ПОЛЬСЬКИХ СПОДВИЖНИКІВ**

У статті зроблено спробу дослідити комплекс поступових акцій часописів «Морской сборник» і «Современник» на початку правління імператора Олександра II. Висвітлено креативну роль великого князя Костянтина, Миколи Чернишевського, Тараса Шевченка та їхніх польських сучасників.

В статье предпринята попытка исследовать комплекс прогрессивных акций журналов «Морской сборник» и «Современник» на раннем этапе правления императора Александра II. Освещена креативная роль великого князя Константина, Николая Чернышевского, Тараса Шевченко и их польских современников.

The attempt to research of the complex progressive actions from journals “Morskoy Sbornik” and “Sovremennik” at the earliest period of ruling the Emperor Alexander I is made in the article. It draws attention to the creative role of Grand Prince Konstantin, Nikolai Chernyshevski, Taras Shevchenko and their Polish contemporaries.

Журнал «Морской сборник» виходив із 1848 р. у Санкт-Петербурзі за волею імператора Миколи I, зважаючи на традиції місцевої професійної мариністики — від такого раритету як збірка «Морские записки или собрание всякого рода касающихся вообще до мореплавания сочинений и переводов, издаваемых учрежденным при Государственной Адмиралтейской коллегии комитетом» (1800 р.) до тривалих «Записок Гидрографического департамента Морского министерства» (1842–1852 рр.)¹, і з кон'юнктурним урахуванням іноземних взірців. На його ранній стадії, до 1853 р., в цьому дусі реорганізований при морському міністерстві Морський вчений комітет під орудою віце-адмірала Федора Літке вимушено функціонував дозатором інформаційних елементів за окресленими пунктами:

«1. Стислий огляд найцікавіших винаходів і дослідів із усіх різновидів морського мистецтва.

2. Відомості з військово-морської справи; про сучасний стан зарубіжних військових флотів і портів; про плавання суден і ескадр.

3. Відомості про морські експедиції, прикметні з військового, вченого чи торговельного погляду.

4. Події минулих часів у всіх флотах; стислі історичні статті, життєписи, некрологи.

5. Відомості про незвичайні пригоди на морі, корабельні аварії тощо.

6. Літературні статті на тему морської справи, оповідання, анекдоти тощо.

7. Бібліографія. Стислий розгляд найвидатніших творів у морській сфері»².

Енциклопедично ерудований Ф. Літке (прийдешній президент Імператорської Академії наук) доповідав: «Ми, службовці на Балтиці, нічого не знаємо, що роблять наші товариші у Чорноморському флоті; які там судна мають свої властивості, які застосовано нововведення і удосконалення в озброєнні та обладнанні суден. Чорноморці й собі мало знають про нас...». Але й попри те, що на огріхи нарікав не сторонній огудник, а вихователь царського сина Костянтина, Микола I максимально звузив модернізацію журнальних шпальт, консервуючи втаємничену в Російській імперії статистику та вберігаючись од неприйнятної для влади розсекречення адміністративних паперів. Перевага шаблонно надавалася препаративним перекладам і «куривковим відомостям з історії російського флоту, спогадам старих моряків, практичним порадам з мореплавства тощо»³.

В оцій атмосфері молодий великий князь Костянтин Миколайович, 1850 р. очоливши Комітет із складання морського статуту, прищеплював своєму оточенню науковість, дискусійність і апробування, завдяки чому до Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. випродукував регламент на щаблі вираженіших узаконень у світі для цієї галузі. За п'ять місяців 1851 р. принциповий глава статутного Комітету збагатився огромом 2 тисяч заміток з Балтики та Чорноморського флоту (в цілому за триріччя накопичилося «багато тисяч зауважень»)⁴. 1854 р. він у звіті морського відомства за попередній рік сумлінно демаскував вади флотів і адміралтейства, але відрепортувати, як належало, монархові в тому сенсі не встиг...

Вирішальний струс стався на початку 1855 р., коли Олександр II, успадкувавши престол померлого батька-обскуранта, заходився послабити утиски слова й опінії. У нього попросився на ліквідацію вкрай ортодоксальний «Комітет 2 квітня 1848 року», контролюючий пресу з безмежними репресивними повноваженнями⁵. Із карт-бланшем «порядкувати на власний розсуд» новий цар призначив зверхником над морською «вертикаллю» рідного брата — 27-літнього генерал-адмірала Костянтина, впертого поборника «гласності», котрий іще на посаді товариша начальника Головного морського штабу 1853 р. домігся стрижневої на той момент директиви «збільшити «Морской сборник» офіційною частиною, в якій розміщувати найвищі повеління й накази, нагороди морським чинам, розпорядження морського начальства, звістки про плавання суден, витяги зі звітів тощо».

Відтак у привілейованому «Морском сборнике» насамперед перебачалися: «а) найвищі повеління й накази з усіх частин морського відомства, також розпорядження й накази найвищого морського начальства, департаментів, начальників окремих управлінь тощо, крім повелінь і розпоряджень, що підпадають таємниці, або таких, які начальницькі особи визнаватимуть незручними для

друку; б) нові постанови по морському відомству й витяги зі справ як закінчених провадженням і збережених у архівах, так і поточних, як, наприклад, військово-судових і решти, що корисно оголосити на загальне по флоту звідомлення; в) одержувані чинами морського відомства нагороди і накладені стягнення, різні відрядження їх та відпустки понад 29 днів». Примірники регулярно уточнюваного таким робом фахового довідника надсилалися «в усі флотські екіпажі, морські команди, департаменти і канцелярії морського міністерства, всім флотським, штурманським і артилерійським офіцерам, іншим чинам морського відомства» за «якомога меншої платні»⁶.

Костянтин Миколайович визрів колоритною фігурою. Тезка свого стрія — цесаревича Костянтина Павловича, нарочито хрещеного з визивною демонстрацією конфліктної націленості на потенційне володіння Костянтинополем (Константинополем, Царградом, Царгородом, Стамбулом), він подорожжю з Миколаєва зовсім юним навідав столицю Османської імперії й затим, після круїзу в супроводі Літке навкруг Європи до Миколаєва, загорівся устремлінням збройно прориватися крізь протоку Босфор і Мармурове море на Дарданелли.

18-літнім гадав сміливо утнути туди чорноморську атаку, амбітно плануючи несподіваний удар запорукою успіхів, а гвалтовну передислокацію до далекої Дарданелльської протоки — гарантією розгрому будь-якого англо-французького втручання в тому районі Середземномор'я. З оптимізмом обгрунтував хвацько проєктовану агресію: «Три умови необхідні для вдалого виконання цієї акції: раптовість, швидкість і відвага. Не відступати перед труднощами і загрозами, а йти напролом, не лякаючись утрати трьох, чотирьох, бодай п'яти кораблів і декількох тисяч людей, тому що результат цього вартий»⁷.

Пізніше принадився грандіозною ідеєю кавказького намісника князя Олександра Бярятинського ладнати від Каспію диверсійне вторгнення на прю проти британської армії в Індостані, та брак коштів загальмував утілення намисленого наступу⁸. Взавши участь у придушенні угорської революції 1849 р., за хоробрість був нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня. Від 1853 р. тимчасово керував морським міністерством з хистом урядовця та господарника. За період Севастопольської оборони 1854–55 рр. разом із тіткою, великою княгинею Оленою Павлівною дбав про санітарний догляд за побитими і хворими раніше виникнення Червоного Хреста. Навесні 1855 р. у бесіді про інвентарі на Україні натякнув: «Та це ж готує волю: дай Бог закінчити війну [Східну (Кримську) війну — П.У.], а потім розпочнем іншу справу»⁹.

У формуванні такої особистості неабияку роль відіграв учитель його старшого брата — Олександра Миколайовича — поет Василь Жуковський, котрий, дохідливо розтлумачивши різницю між дотичною не багатьох славою та благом для всіх і кожного, напоумляв, що застій — загнивання, а запобіжником руйнації є свята життєва справа — рух. Наставник подвигав реформуватися «вчасно, до місця, за законом вічної Правди». В геополітиці гіпотетично підштовхував до захмарних перспектив візії окупування Єрусалима християнськими державами¹⁰.

Згуртувалася кадрована когорта соратників, для котрої локальним майданчиком обговорення соціальних і економічних проблем ситуаційно пристосу-

валось Імператорське Російське географічне товариство під постійним головуванням Костянтина з 1845 р. Безпосередньо при його особі служили двоє синів видатних мандрівників Юрія Лисянського та Василя Головнина: ад'ютант і від 1853-го до 1855 р. редактор «Морского сборника» Платон Лисянський (колишній старший ад'ютант у штабі Чорноморського флоту) та особистий секретар Олександр Головнин (перший секретар Географічного товариства, по дружньому кликаний «Головненко») ¹¹. У майбутньому міністр народної освіти, останній як біограф зафіксував симптоматичні чутки про химеру свого шефа «уфундувати федеративний союз усіх слов'янських племен і знищити Туреччину» ¹².

«Морской сборник» не підлягав звичайній цензурі: випуски санкціонувалися Морським ученим комітетом або персонально О. Головниним, інколи — Костянтином Миколайовичем ¹³. 1855 р. П. Лисянського, покликаного до корабельних обов'язків, заступив помічник голови відділення математичної географії Географічного товариства капітан-лейтенант Микола Буцький, а за ним — капітан 1-го рангу Іван Зеленой (син офіцера Чорноморського флоту і сам колишній чорноморець із рідкісним завзяттям щодо пізнання флотської структури). Завідування Морським ученим комітетом і морським міністерством при генерал-адміралові обійняв экс-директор Гідрографічного департаменту віце-адмірал Фердинанд Врангель, почесний академік ¹⁴.

Оскільки зміни пріоритетно стимулювалися «костянтинівцями», побільшало і дописувачів, і приватних передплатників їхнього органу. Пліуралістичність дедалі заохочувалась як прогресивний фактор. Зорієнтувавшись, що освоєний рупор полеміки «став потужним зряддям для довершення освіти морського офіцера», великий князь 1855 р. подбав про «піднесення до належної висоти» фінансування стовповної трибуни новацій. Додавку із двадцяти восьми тисяч карбованців аргументував тим, що сума на витрати мізерна порівняно із зиском од концентрації цим виданням необхідних його підлеглим даних. Упевняв: воно як приємне та корисне «задовольняє розумові потреби, відволікає від занять марних і, надаючи кожному подробиці про його товаришів, підживлює у флоті дух товариської, котрий має наслідком, що морські офіцери становлять ніби одну сім'ю» ¹⁵.

Саме о цій добі з майже рекламною статтею про таким трибом виплекану віху періодики екстраординарно виступив 27-літній Микола Чернишевський. По закінченні Петербурзького університету він учителював у середніх навчальних закладах (від зими 1853/54 рр. до весни 1855 р. — в кадетському корпусі), захистив магістерську дисертацію і склав належні іспити (так з історії «розв'язав питання про Малоросію й приєднання її до Росії»), а паралельно співпрацював із періодикою, головне — від осені 1853 підключився до популярного місячника «Современник» (видавці — Микола Некрасов та Іван Панаєв), де весь відділ «Критика» десятого (жовтневого) числа за 1855 р. анонімно заповнив знаковим матеріалом «Морской сборник, издаваемый Морским Ученым Комитетом. Год 1855. Книжки 1–9 (январь–сентябрь)» ¹⁶.

Епізод не був випадковим як для цього талановитого дослідника, так і в цілому для цивільного «Современника», ексклюзивно удостоєного прерогативи друкувати «Хронику современных военных известий» (в її кураторах був Шевченків приятель Олександр Афанас'єв-Чужбинський), батальні твори Льва Толстого й інших. М. Чернишевський на початку 1855 р. для того часопису відредагував «Журнал о военных действиях русского флота в архипелаге и у берегов Малой Азии в 1770–1774 годах» контр-адмірала Степана Хметевського, нагородженого орденами святого Георгія послідовно 4-го і 3-го класів¹⁷, потім обнародував низку відгуків на книжки про минуле регіонів, утягнутих до воєнного театру (такі з них як «Осада и взятие Византии» Михайла Стасюлевича, «Крым с Севастополем, Балаклавой и другими городами» презентував синхронними варіантами й у місячнику «Отечественные записки»)¹⁸.

Заявив себе умільцем уїдливістю, ущипливого сарказму. Оволодівши арсеналом колючих засобів, удосталь поглузував над опусом «Азовское сидение» Нестора Кукольника і подібними псевдоісторіями¹⁹. Його міні-рецензія на «Рассказ солдата Сидорова при бомбардировании Севастополя англо-французами» — просто блискача: «Одна з численних спекуляцій, розрахованих на патріотизм простолюду. Книжку цю можна похвалити хіба за те, що вона не хоче нікого вводити своєю зовнішністю в оману: обгортка з лубковими картинами та папір, який ми вже давно не зустрічали навіть у сіропаперових виданнях, з першого ж погляду надають вірну яву про літературні якості книжки. Добре було б, коли б завжди траплялась така похвальна “гармонія форми з ідеєю”». Більше того, у вересневому номері за 1855 р. жарт утилізовано на продовження кпинів. «Усе ця купа книжок і зшитків, які мають на меті використати патріотичні почуття народу, так само мало належить літературі, як і «Рассказ Сидорова», про котрий мовили ми вище, тож читачі, безперечно, не вимагатимуть докладного звіту про їхні достоїнства й зміст», — умить висміяв метелики «Чувство и любовь к престолу и отечеству», «Обхождение русских с врагами», «Доблестные подвиги русских воинов», «Описание бомбардирования англичанами Соловецкого монастыря», «Последний вечер новобранца в родительской семье»²⁰.

Принагідно у прискіпливому аналізі твору викладача Петербурзького університету М. Стасюлевича виклав рясне гроно методологічних засад та дотепних сентенцій з іронічним скепсисом: «Першим обов'язком історика вважалася колись критична перевірка оповідань, повідомлених нетямущими чи схильними до риторики літописцями. Все неймовірно в оті часи приписувалося відкидати з історії або намагатися пояснити правдоподібно. Скільки чудових анекдотів було тоді оголошено недостовірними чи просто вигаданими!.. Лицарі-захисники всього, що не витримувало жодної критики, були досить дивними. Та вони спокушалися, принаймні, поетичною стороною байок. Якщо неможливо було з ними погоджуватись, то слід було визнати в них почуття й шире завзяття. Це історики-поети. Однак інші люди відкидають критику, не бажають звертати увагу на правдоподібність оповідей лише тому, що захоплюються суперництвом з Олександром Дюма — їм потрібні антитези, неочікувані зустрічі, зради, таємничі інтриги та вся обстановка пересічних романів. Вони дивляться на

історію як на поприще для враження читачів красотами стилю, дивними зав'язками та сюрпризами нежданих розв'язок. Це історики-ритори. Чому ж не писати історію в тому дусі, як Дюма написав «Монтекристо» і «Трьох мушкетерів»? Треба тільки мати почуття й визнавати, що цього разу йдеться про вияв романічного свого таланту, а ніяк не про відкриття різних історичних істин. Дюма, наскільки відомо, не претендує на історичну достовірність своїх інтриг і розв'язок; він тільки запитує: як намислено? Чи не правда, хитро? Чи не правда, нікому таке не могло спасти на думку? Ні, історики-ритори не задовольняються таким скромним поглядом на суть своїх винаходів: вони вважають кожну натяжку історичних фактів, котру вдалося їм зробити на догоду бажанню відзначитися несподіванкою своїх висновків, — кожну таку натяжку вони вважають глибокодумним міркуванням, великим відкриттям, що кидає зовсім нове і надзвичайно яскраве світло на хід історичних подій»²¹.

У другому (лютневому) числі тогорічного «Современника» М. Чернишевський побіжно торкнувся «Морского сборника», засвідчивши знайомство з ним лаконічною ремаркою анотаційного представлення брошури Л.Д. (Леоніда Демиса) «Обозрение трактатов о морском торговом нейтралитете», що висвітлюваний текст — відбитка з «Морского сборника»²². Зате спеціальну розвідку дев'яти книжок уподобаного часопису восени наситив об'ємними цитатами та супутніми позитивними судженнями. Основну причину обґрунтував вступною фразою: «Заслужена повага, котру почав останнім часом набувати «Морской сборник», і чимало високого рівня цікавинок цього видання змушують будь-який журнал, бажаючий говорити зі своїми читачами про істинно важливі явища нашої літератури, присвятити розборі «Морского сборника» особливу та докладну статтю»²³.

До того Чернишевський компліментарно атестував і «Записки Русского Географического Общества» («За вартістю свого змісту десята книжка “Записок” Географічного товариства — одна з найвидатніших у цьому виданні, вельми важливого для російської географії, статистики та етнографії»), і «Отчет Императорского Русского Географического Общества за 1854 год» («Діяльність Імператорського Географічного товариства, котра несе стільки користі російській науці, давно вже збуджує в публіці співчуття, яке має вважатися цілком заслуженою нагородою його невтомних праць... Узагалі діяльність Товариства, співчуття та сприяння його працям з кожним новим роком посилюється під ласкавим покровительством монарха і безпосереднім підбадьоренням і протегуванням августійшого голови товариства, його імператорської високості великого князя Костянтина Миколайовича»)²⁴.

Виникає підозра, що масштабна актуалізація церемонної активності у лояльному напрямі спонукана О. Головнимим, який щільно контактував з колом «Современника», чиїх авторів за дорученням свого патрона запрошував до експедиції «Морского сборника» (в ній на Україну виїхали Олександр Афанас'єв-Чужбинський і Григорій Данилевський, а Олексій Писемський 1856 р., опинившись на східному каспійському березі, відвідав у Новопетровському форті Тараса Шевченка)²⁵. Без сигналу згори цензор Володимир Бекетов не пропустив

би ні спонтанні дифірамби членам царської фамілії, ні розкриття намірів генерал-адмірала вдосконалити «вчене видання, приналежне його міністерству»²⁶.

Напрошується співставлення не тільки зі здоровницею «Честь і слава морському міністерству!» від найпершої вільної російської газети «Колокол», випущеної Олександром Герценом і Миколою Огарьовим у Лондоні 1 липня 1857 р., але й із міркуваннями сановника-аристократа графа Петра Валуєва, поширеними рукописом «Дума русского во второй половине 1855 года», знаменно датованим 28 серпня 1855 р. — наступним за падінням Севастополя днем: «Єдине морське міністерство... показало при складанні морського статуту, яким чином треба обговорювати проекти законів, і в «Морском сборнике» подає приклад, як слід розуміти цензуру»²⁷. На конкретне запитання Валуєва «Чи могло б усе це бути зробленим, якби долями морського міністерства нині не правила тверда рука генерал-адмірала, котрий титулований імператорською високістю?»²⁸, Микола Чернишевський у прикінцевому абзаці огляду чітко відповів, «що редакція, прагнучи виконати високу волю його імператорської високості великого князя Костянтина Миколайовича, діяльно і вдало турбується про всеосяжне вдосконалення «Сборника», який встиг уже посісти почесне місце в російській науковій літературі»²⁹.

Легкий реверанс у бік Олександра Головнина — спомин про його батька у посиланні на статтю мічмана судна «Аврора» Миколи Фесуна «Каллао и Лима» як на «цікаву вже за тією хоча б обставиною, що з часів капітана Головнина, котрий відвідав Перу 1818 року, в тій країні ще не було жодного російського військового корабля до фрегата “Аврора”»³⁰. Схоже, що посвяченим у «позалаштункові» перипетії був Костянтин Павлович, адже Ф. Врангеля він етапно напучував у такий спосіб: «Було б корисно, як висловлювалися міністри імператриці Катерини, «запустити поголоску», щоби потім уряд міг скористатися загальною думкою»³¹.

Чернишевський обрав оригінальний прийом трансляції «співзвучної думки публіки», солідаризувавшись з тими, хто не перший рік із симпатією пильнував за «Морским сборником» як зразковим досягненням («можливо, найвизначнішим у багатьох відношеннях», «найвизначнішим серед наших спеціальних журналів і за науково-літературними рисами статей, і за високою вагою вміщених офіційних документів»), на адресу людей, котрі ще не тримали під руками те видання.

Нагадування програми поміченого «стрімкого покращення» виняткового часопису було уточнено реченням про незалежність од редакції відділу урядових постанов і розпоряджень, навіть зовнішньо виокремленого пагінацією не арабськими, а римськими цифрами. Закцентовано, що накреслення Костянтина Миколайовича втілено під рубрикою «Официальные статьи и известия» посеред «відділів, які відзначені особливо чудовим характером й найбільше сприяли збудженню співчуття до “Морского сборника” в усіх його читачів». Наголошено, що «особливо шановане місце» забезпечили вісті про чорноморських бійців³².

Тим, хто трафаретно боявся зіткнення з одноманітністю і нуднощами тону, пояснено, що сухі донесення здебільшого є «повчальним читанням». Як скромні й правдиві виділено «надзвичайні за жвавістю і точністю» листи сестер милосердя Хрестовоздвиженської громади у Криму, кореспонденції та інші оперативні публікації про «страшну й славетну облогу Севастополя», про заходи опіки покалічених оборонців.

Підкреслено, що потерпілих із Чорноморського флоту вперше було перелічено абсолютно всіх (доти реєструвалися жертви лишень з офіцерів). Скопійовано уступ про двох одужуючих з Олександрійського повіту Херсонської губернії — майстрового 17-го робочого екіпажу Прокопа Клименка, в кого ядром відтяло ліву ногу, і поціленого осколком бомби в голову матроса 32-го флотського екіпажу Михайла Горкуша. Докинуто, що «Морским сборником» скомпоновано розповіді з портретами боцманів Степана Буденка й Петра Ананьїна, квартирмейстерів Абрама Полукарова, Прохора Карасикова та ще шерехи «нижніх чинів».

Кульмінаційно сфокусувалось опитування 653 понівечених матросів з першої (січневої) книжки «Морского сборника» 1855 р. Ось драматична картина, яку оприлюднив «Общий обзор, полученных Морским министерством по 1 января 1855 года сведений о морских чинах, убитых и раненых в Севастополе» та віддзеркалив М. Чернишевський:

«На запитання, в чому полягають їхні потреби, що хочуть для себе чи для рідних, вони майже однотайно відповідають: “Батюшка цар не залишить нас, а ми хочемо, коли Господь допоможе вилікуватись, то пошвидше з’явитися до товаришів на бастіоні, відплатити ворогам”. За настійливої ж вимоги до них вказати засоби допомоги, висловили бажання:

Відбути на батьківщину.....	31
Отримати грошову допомогу для родин.....	3
Визволити дітей із кантоністів.....	8
Викупити сестру з кріпацтва.....	1
Не в силі були говорити.....	5

Виявили взагалі уповання на милосердя начальства 228; решта 377 осіб просили однієї милості — дозволити їм повернутися на бастіони і до команд»³³.

З мужньою самовідданістю й унормованою тактовністю рядових воїнів контрастували неподобства постачання збройних сил. Над позафронтовими винуватцями безладу, як на лихо домінуючими за обставин програних кампаній, завісу прихованих причин бід піднімали наведені «Современником» висновки перевірки комісаріатства та продовольства³⁴. А за третім номером «Морского сборника» 1855 р., відкритим ілюстративним зображенням Севастопольської морської бібліотеки, було переказано історію цього закладу, пантрованого адміралами Олексієм Грейгом і Михайлом Лазаревим. У споруді, зведеній коштом Миколи I, зібралось понад 15 тисяч томів, і вона була «осередням життя» севастопольських офіцерів, поки бомба не влучила в її дах, спровокувавши пожежу. Перед смертю старий самодержець асигнував гроші для ремонту³⁵.

Ледь не на половину розлогої статті М.Чернишевського продубльовано фрагменти з-під гонорового пера белетриста Івана Гончарова, від кого «Морской сборник» отримав три начерки: «Заметки на пути от Манилы до берегов Сибири», «Из Якутска», «Русские в Японии в конце 1853 и в начале 1854 годов». У суміжжі з неодмінною прихильністю було прокоментовано «Гидрографические труды капитана (впоследствии адмирала) Ф.Ф.Белингсгаузена на Черном море» Олександра Соколова, «Очерки берегов Каспийского моря» та «Исследование шторма, бывшего на Черном море 2/14 ноября 1854 года» Миколи Івашинцова, «Об ударных трубках для артиллерийских разрывных снарядов» і «Последовательные усовершенствования ручного огнестрельного оружия» Костянтина Константинова, «Обзор действий на море в течении нынешней войны» Івана Шестакова, «О первоначальном учреждении и последовательных изменениях в устройстве Адмиралтейств-коллегии» Дмитра Толстого, «Описание главной в России Николаевской обсерватории» Олексія Савича, «Плен в Англии фрегата «Спешный» и транспорта «Вильгельмина» в 1807 году» й «Очерк плавания транспорта “Неман”» Василя Шульца, лощманські спостереження, серію шкідів із кораблебудування й мореплавства, звістки про англійський і французький флоти, витяги з іноземної преси, есе про адміралів Олександра Авинова, Олександра фон Круза, Дмитра Сенявина, Макара Ратманова, Павла Нахімова тощо.

На ту пору Микола Чернишевський, захоплюючись «Морским сборником», систематизував його переваги «як за своїм достоїнством, так і за обсягом»³⁶. А невдовзі на продовження накресленої лінії великий князь Костянтин заради подолання «загальної офіційної брехні» наказав звітувати за 1855 р. з «відвертим і глибоко осмисленим викладом недоліків кожної частини управління й зроблених у ній помилок»³⁷.

Наступного року хроніка «Современника», названа «Заметки о журналах. 1856. Июнь», повернулася до тези про резонансний характер «Морского сборника», оцінивши його флагманом, що поживавленим і врізноманітненим «втримує перше місце». Стабільність такого авторитету М. Чернишевський асоціював із «розмовами в суспільстві й розмовами завше в одному й тому самому дусі цілковитої вдячності за видатні риси цього видання». Прецінь відринув схему деталізації, впорану в огляді 1855 р. Анонсував тепер, що «не перераховуватиме всі статті, які заслужили схвалення публіки», а зосередиться на рисі, «котра найбільше сприяє поживавленню журналу». Акуратно змалював наріжні камені його фундаментальних підвалин:

«Нерідко в ньому вміщується цілий ряд статей про один і той самий предмет, писаних різними авторами, які дивляться на питання з різних точок зору: один пропонує на обговорення своїм співтоваришам по заняттю думки, навіяні йому досвідом життя і служби; інший розслідує ці думки, наводить нові докази на підтвердження їх або робить застереження, заперечення; автор статті, яка дала привід до цих застережень, висловлює щодо них свою думку, визнаючи їх доцільність чи розтлумачуючи ті пункти, котрі першою статтею не були визначені достатньо гарно. Інколи й іще нові особи беруть участь у цій бесіді,

яка точиться в «Морском сборнике» з усією відвертістю літературної справи і з усією делікатністю розмови людей, освічених наукою та житейською досвідченістю. Ні з цієї, ні з тієї сторони не виникає ні лжеступок через сприяльність, ні полемічної затятості: кожний говорить твердо і водночас спокійно. Таким штибом думка одного висвітлюється та доповнюється думкою іншого, і єдина тільки безсумнівна істина залишається результатом бесіди, часом дуже жвавої й цікавої».

У трактуванні ресурсів механізму «відвертого обміну думок» М. Чернишевський зупинився на дебатах, які січневий номер «Морского сборника» 1856 р. збував передмовою до ініційованого Костянтином Миколайовичем трактату досвідченого педагога Бема «О воспитании», покликавши до дискусії: «Морський вчений комітет звертається до всіх, кому дороге вітчизняне виховання, надто ж до батьків і вихователів, з уклінним проханням про доставку до редакції «Сборника» своїх застережень, заперечень, поглядів з приводу цієї статті...». Бем ратував за вдосконалення розуму та людської натури, і пропагандистське завдання, за оцінкою Чернишевського, виконав чудово³⁸.

Поміж перших зголосився виступити на запропоновану сцену член-засновник Географічного товариства і член-кореспондент Академії наук письменник Володимир Даль, чия репліка «Мысли по поводу статьи о воспитании» прикрасила тогорічне травневе число «Морского сборника» й була почасти наведена «Современником» як один із піків «гласності». Гучно пролунала ключова моральна заповідь: «*Вихователь сам повинен бути тим, чим він хоче зробити вихованця*, чи, хоча б, повинен щиро та зворушливо бажати бути таким і всіма силами цього прагнути»³⁹.

На цій хвилі у липневій книжці «Морского сборника» до своєї педагогічної ради ввійшов професор Медико-хірургічної академії геніальний лікар Микола Пирогов — з нотатками «Вопросы жизни (отрывок из забытых бумаг, выведенных на свет неофициальными статьями «Морского сборника» о воспитании)». М. Чернишевський відреагував негайно, «Заметки о журналах. 1856. Июль» поповнивши вагомими добірками «тверезих переконань» М. Пирогова, спрямованими проти гіпертрофованого «спеціалізму». Сконструював конклюденцію, що глибинна мета гуманітарного виховання дитини у тому, щоб вона розвинулася шляхетною та порядною. Агітував, аби справжня особистість, яка потягнеться до знань і правди, обрала собі дорогу, до якої схильна і здатна. «Життя — важка боротьба, де чимало спокус і непорозуміння; а ви потурбувалися про те, щоби приготувати юнака до чесної боротьби зі спокусами, до світлого погляду на непорозуміння?» — бентежно підсумував, провіщаючи, що зусилля Пирогова зачеплять суспільство. Закруглив свій панегірик вітанням «Морскому сборнику» з такими публікаціями⁴⁰. Показово, що небагом Микола Пирогов був покликаний у попечителі Одеського навчального округу (1856–1858), по тому — Київського (1858–1861). Естафету цієї проблематики в «Современнике» 1856 р. підхопив Микола Добролюбов, свідомий того, що її розгорнуто у фарватері «Морского сборника»⁴¹, а підігрітий читацький інтерес породив 1857 р. часописи «Русский педагогический вестник» та «Журнал для воспитания»

(там М. Добролюбов поспівробітничав пліч-о-пліч з феноменальним просвітником Костянтином Ушинським — давнім автором «Современника», котрий через І. Панаєва шукав і собі змогу виступити в «Морском сборнике»)⁴².

Апогей військово-журналістської місії Чернишевського 1858 р. — редагування зовсім нового «Военного сборника», скоро зірване царською доганою за безкомпромісне обстоювання автономного статусу місячника, який під егідою Окремого гвардійського корпусу в уникненні цензури наслідував «Морской сборник»⁴³. Афіша «Объявление об издании журнала “Военный сборник”», яка побачила світ під гостинною обкладинкою «Современника» за підписами Миколи Чернишевського та його помічників — підполковника Генерального штабу Віктора Аничкова і капітана Гвардійського штабу Миколи Обручева, зміцнювала позицію контактів із авторами: ««Военный сборник» намагатиметься виклад усіх статей зробити загальнодоступним і загальноцікавим, піклуючись про поєднання наукових їхніх вартостей із популярністю. Редакція докладатиме всіх зусиль, аби наситити журнал переважно такими статтями, котрі б мали живе значення для нашого військового побуту і збуджували в читачах діяльність думки... В якій би формі не було написано статтю, де докладно викладено стан того чи іншого роду наших військ, того чи іншого боку військового нашого життя, її буде з однаковою вдячністю прийнято в «Военном сборнике»... Багато хто з найдосвідченіших і найдостойніших людей, досконало обізнаних у своїй частині, затруднюються передавати на загальну користь, через пресу, плоди своїх спостережень тільки тому, що їх стримують вимоги так званої літературної форми; та знання справи і здоровий глузд — якості важливіші, ніж вишуканість стилю, і коли стаття написана людиною тямучою, котра ясно усвідомлює свій предмет і викладає думки глибоко осмислені, вона завжди оцінюватиметься за її внутрішньою цінністю. Такі статті «Сборник» вважатиме найліпшою своєю оздобою. Бажаючи максимально уникнути односторонності поглядів, редакція залюбки вміщуватиме в «Сборнике» всі заперечення та зауваження на статті, в ньому надруковані»⁴⁴.

У першому ж числі налаштований за цих критеріїв «Военный сборник», на кшталт аналогічних діянь у «Современнике» не забувши про «Морской сборник», відрекомендував витяги із статті І. Шестакова — ад'ютанта генерал-адмірала Костянтина «Старые мысли на новое дело», присвяченої навчанню й обов'язкам флотських офіцерів, їхній правосвідомості⁴⁵. І, коли Микола Чернишевський ретельно спростовував донос військового цензора Людвика Штюрмера («про шкідливий напрям усієї російської літератури взагалі й «Военного сборника» зокрема»), то слушно зацитував «Морской сборник». Дошкульно дав одкоша, підійнявши на глум інсинуації звинувачувача, здавалося, начисто нейтралізованого: «Отож думка полковника Штюрмера з питань честі розходиться з думкою морського начальства, котре видає «Морской сборник», і з поняттями самого його імператорської високості великого князя Костянтина Миколайовича, який бере тісну участь у цьому виданні»⁴⁶.

Для Олександра II було скрупульозно зреферовано специфіку обидвох гострих часописів — претендентів на лідерство у негласних змаганнях за свободу

друку. Перевищення субсидіювання «Морського збірника» 30-ма тисячами карбованців проти 12 тисяч для «Военного збірника» аргументувалося дотацією на гонорар морським офіцерам, бо ті, позбавлені іншого прибутку, таким чином дістали «можливість заробити гроші чесною та корисною працею». У віднайденому ревізійному акті «Морской збірник» кваліфіковано як «урядовий засіб або цілу сукупність урядових розпоряджень», чим були продиктовані нюанси тодішнього кураторства: «Цензурі не підлягає офіційна частина «Морського збірника», де друкуються урядові розпорядження й звіти та донесення різних місць і осіб морського відомства; також... не підлягають статті, котрі друкуються за наказом вищого морського начальства. Чимало таких статей пишеться на замовлення морського начальства з метою вказати на існуючі в морському відомстві вади та зловживання й збурити проти цього зла громадську думку»⁴⁷.

Натомість незаангажовані почини «знизу» відміталися режимом. Оголошення «Военного збірника» власті вважали «революційним» і під завісу 1858 р. дітище Чернишевського затаврували як нестерпне⁴⁸. Між тим із репрезентацією «Военного збірника» в «Современнике» сусідило сенсаційне оповідання «Чудо “Морського збірника”». У ньому центральним постав образ типового майора Тимофія Нурки — командира оренбурзького батальйону, «десниці котрого провидіння ввірило якщо не життя і смерть, то щонайменше щастя й нещастя цілої тисячі душ». За ревно засвоєними ним інструкціями зашкарубий гнобитель жорстоко знущався над солдатами, не гребуючи фізичною наругою. З насолодою смакував катування: «Ось підійдеш до когось з них і з *підхідцем у зуби й цюкнеш...*». Та «дантист» спромігся обернутися на пристойного чоловіка, переступивши «від крайньої суворості до м'якого та лагідного ставлення». Кардинально далось взнаки прозоріння від знайомства з «Морським збірником» (до речі, коли конкретизувати, то, напевне, здивав перший том за 1856 р. із статтею «Несколько мыслей об обязанностях старшего офицера на корабле», присвяченою пам'яті П. Нахімова). Напоумлений довгочасний кривдник невідкладно розкався, визнав хибність попереднього орудування, у старшинському середовищі констатував, що «військова дисципліна вимагає від кожного непохитно й свято виконувати свій обов'язок, підлота ж і приниження не сполучні з дисципліною». За рік у його підрозділі розквітла ледь не ідилія, причому витіялася офіцерська артіль із щоденними «сходками», регулярною передплатою преси і вільним спілкуванням поза строем, а солдати перетворилися з «машин для віддання караулу» на «істоти зі смыслом і притомністю»⁴⁹.

Враження висунутою колізією справлялося настільки сильне, що й через чотири десятиліття не дивував пасаж архівіста Степана Огородникова: «Хто не пам'ятає статті, вміщеної в часописі «Современник» (1858 г., № 2) під заголовком «Чудо “Морського збірника”», в якій непрямо підтверджено вплив на публіку деяких статей нашого морського журналу?»⁵⁰.

Гроші за гідне уваги оповідання отримав Іван (Ян) Станевич — приятель Миколи Добролюбова й «співвигнанець оренбурзький» Тараса Шевченка⁵¹, втім авторів могло бути кілька: ще принаймні спільний друг Чернишевського, Доб-

ролюбова, Станевича та Шевченка Сигізмунд (Зигмунт) Сераковський — співробітник «Современника» (з часом і «Морского сборника»), у кого вистачало сили й на організацію антиурядової конспірації, й на потужну легальну діяльність, зокрема, посприявши Т. Шевченкові визволятися з заслання, а В. Аничкову — посідати кафедру Військової академії, де сам навчався. Мемуари Станевича свідчать, що цей видатний слухач готував за «дуже ліберального» професора Аничкова лекції⁵². Ентузіаст Сераковський товаришив із видатними польськими інтелектуалами Володимиром Спасовичем та Едвардом Желіговським, котрий 1858 р. дебютував у Санкт-Петербурзі романом «Dziś i wczoraj» («Сьогодні й учора») з героєм на ім'я Іван Путнєв, співзвучне псевдоніму «Іван Путинка», яким підписано «Чудо “Морского сборника”»⁵³.

Від «Морского сборника» за 1855 р. простягся спонукальний виток повісті Тараса Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали». Імпульс дали реалії, котрі запримітив Микола Чернишевський, коли вирізняв стоїчну поведінку виліковуваних чорноморців і адекватно поділився емоціями: «Скільки думок породжують ці рядки, вкарбовані такою пекучою правдою!»⁵⁴. Саме фіксація щемливої мрії потерпілого матроса «викупити сестру з кріпацтва» лягла в основу моралістичної Шевченкової прози, тонально співпавши з надією вимушеного солдатчиною Кобзаря на визволення рідних сестер і братів, уямлених у неволі. Безперечно, для спалаху фантазійної експресії вистачило б поодинокі «Морского сборника» чи «Современника»⁵⁵. Запальний поштовх, окрім того, могла викресати їхня сукупна енергія, помножена діткливим художнім процесом.

Ніким не доведено, що про зазначений життєвий факт Тарас Шевченко вичитав безпосередньо в «Морском сборнике», як утверджено публікацією повного зібрання шевченкових творів у 12-ти томах⁵⁶. Хоча це справді ймовірно, проте так само як і гіпотетична можливість іти за «Современником» або іншим комунікаційним каналом, наприклад, чиєсь оповіддю.

В «Морском сборнике» незабарно після виділеної Чернишевським публікації 1855 р. з'явився список поміщиків, які безкоштовно вивільнили родичів згаданих страдників-чорноморців. Було пояснено, що «на прохання деяких поранених про викуп їхніх родин із кріпацького стану, морське начальство вступало у зносини з поміщиками й пропонувало викупити ці родини за визначеною самими поміщиками сумою», а відмовились од компенсації не всі власники⁵⁷. Шевченко ж у сюжетній канві змалював благополуччя безрукого георгіївського кавалера Йосипа Обеременка із сестрою-красунею Оленою чи не до найщасливішої години. Райдужний фінал (по її вінчанні з власним паном — ротмістром Курнатовським, котрий «з гусара перетворюється на людину», та при осягненні грамоти братом-інвалідом за обгорткою книжки, в якій про нього йшлося)⁵⁸ — близький дещо утопічній схемі «Чуда “Морского сборника”».

Тема «Шевченко та «Морской сборник»»⁵⁹ чекає на серйозний розгляд, як і весь масив її пов'язання з Україною. В історіографії ще бракує ефективних використань військово-морських матеріалів. Спорадично звертався до них місячник «Киевская старина»⁶⁰. Солідна джерельна база «Морского сборника»

залишається рідкісним скарбом в аспекті ретельного осягнення суттєвих пластів епохи війн од середини XIX до початку XX ст., у тому числі таких масштабних як Кримська та Перша світова⁶¹, коли українців учергове було залучено до герцю за чорноморсько-середнеземноморські протоки для Російської імперії з подальшою її експансією на Близький Схід і невиситимим роздмухуванням панславістських і месіансько-релігійних амбіцій. Тим паче в отих деструктивних і формаційних процесах, у яких прикметну роль відіграли Балтійський та Чорноморський флоти, їй трапилося вкоротити свій вік за унікальних суспільно-політичних зсувів у республіканській Росії, після чого зрештою постала українська державність.

¹ Див.: *Петров И.* Указатель статей повременных периодических изданий, предшествовавших журналу «Морской сборник». — СПб., 1881.

² *Егорьев В.Е.* 75-летие «Морского сборника» // *Морской сборник.* — 1923. — № 3/4. — С. 12. Пор. із проектом Ф. Літке 1847 р., введеним до наукового обігу монографією: *Алексеев А.И.* Федор Петрович Литке. — Москва, 1970. — С. 204–205.

³ *Егорьев В.Е.* Указ. соч. — С. 18–20.

⁴ *Захарова Л.Г.* Великий князь Константин Николаевич и его Дневник // *Вопросы истории.* — 1990. — № 5. — С. 107.

⁵ *Лемке М.К.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. — СПб., 1904. — С. 306–308.

⁶ Высочайшие повеления // *Морской сборник.* — 1853. — № 9. — С. 1.

⁷ Цит. за: *Коршунов Ю.Л.* Генерал-адмиралы Российского императорского флота. — СПб., 2003. — С. 65.

⁸ Докладніше: *Усенко П.Г.* «Державний кулак»: як Тарас Шевченко ледве не втрапив до «кавказців» (Новопетровський форт на розпутьї геополітики). — К., 2004. — С. 14–58.

⁹ Константин Николаевич // *Русский биографический словарь.* — СПб., 1903. — С. 124.

¹⁰ Письма В.А. Жуковского к его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу // *Русский архив.* — Москва, 1867. — Ст. 1406–1438.

¹¹ *М.С.[Семевский М.И.]* Александр Васильевич Головин // *Русская старина.* — 1887. — № 3. — С. 773–777; *Шевырев А.П.* Русский флот после Крымской войны: либеральная бюрократия и морские реформы. — Москва, 1990. — С. 31.

¹² *Шевырев А.П.* Под адмиралтейским шпиком // *Родина.* — 1995. — № 3/4. — С. 118.

¹³ Революционная ситуация в России в середине XIX века. — М., 1978. — С. 69.

¹⁴ Генерал-майор Иван Ильич Зеленой: некролог // *Морской сборник.* — 1877. — № 2. — С. 57–61; *Огородников С.Ф.* 50-летие журнала «Морской сборник» (1848–

1898 гг.) // Морской сборник. — 1898. — № 1. — С. 144; *Артамонова И.* Зеленой Иван Ильич // Русский биографический словарь. — Пг., 1916. — С. 340–341; *Сидоренко В.Ф.* Врангель // Морской энциклопедический словарь. — Т. 1. — Ленинград, 1991. — С. 266; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. — СПб., 2001. — С. 90, 234; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы. — Москва, 2004. — С. 82–84, 178.

¹⁵ *Коришунов Ю.Л.* Указ. соч. — С. 78–79.

¹⁶ *Чернышевская Н.М.* Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского. — Москва, 1953. — С. 92–115.

¹⁷ *Боград В.Э.* Журнал «Современник»: 1847–1866. — Москва, Ленинград, 1959. — С. 260–286.

¹⁸ *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 2. — Москва, 1949. — С. 600–606, 633–635, 639–643.

¹⁹ Там же. — С. 698–702; *Шаблювский Е.С.* Чернышевский и Украина. — К., 1978. — С. 27–29.

²⁰ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 741, 744.

²¹ Там же. — С. 639–640.

²² Там же. — С. 637.

²³ Там же. — С. 580.

²⁴ Там же. — С. 704, 709–714.

²⁵ Див.: *Могилянський О.П.* Шевченко і Писемський // Праці Одеського державного університету. — Т. 152, вип. 14. — Одеса, 1962. — С. 56–61; *Кодацька Л.Ф.* Примітки // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. — Т. 6. — К., 1964. — С. 460; *Днепров Э.Д.* «Морской сборник» в общественном движении периода первой революционной ситуации в России // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — Москва, 1965. — С. 241; *Ярославцев Я.А.* А.В. Головин и Н.Г. Чернышевский // Чернышевский и его эпоха. — Москва, 1979. — С. 119–120; *Григорович Д.В.* Литературные воспоминания. — Москва, 1987. — С. 142.

²⁶ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 580.

²⁷ Русская старина. — 1891. — № 5 — С. 351.

²⁸ Там же. — 1893. — № 9. — С. 513.

²⁹ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 599.

³⁰ Там же.

³¹ Цит. за: *Днепров Э.Д.* Указ. соч. — С. 244.

³² *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 580–581.

³³ Там же. — С. 581–582.

³⁴ Там же. — С. 582–583.

³⁵ Там же. — С. 585. Пор.: *Касьяненко С.А.* Деятельность морской библиотеки в период обороны Севастополя (1854–1855) // Восточная (Крымская) война 1853–1856 годов: Новые материалы и новое осмысление. — Т. 1. — Симферополь, 2005. — С. 119–130; Там же. — Т. 2. — С. 59–69.

³⁶ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — С. 586–598.

- ³⁷ Русская старина. — 1891. — № 5. — С. 359.
- ³⁸ Чернышевский Н.Г. Указ. соч. — Т. 3. — Москва, 1947. — С. 669–670.
- ³⁹ Там же; Даль В.И. Мысли по поводу статьи о воспитании в «Морском сборнике» 1856 г. Январь // Морской сборник. — 1856. — № 7. — С. 179–180.
- ⁴⁰ Чернышевский Н.Г. Указ. соч. — Т. 3. — С. 684–689.
- ⁴¹ Егоров И. Роль «Морского сборника» в истории русской журналистики и общест-венности // Морской сборник. — 1923. — № 3/4. — С. 79–83; Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. — Т. 1. — Москва–Ленинград, 1966. — С. 456–459, 490–514.
- ⁴² Російський державний архів військово-морського флоту (далі — РДА ВМФ). — Ф. 410. — Оп. 2. — Спр. 983. — Арк. 34–35.
- ⁴³ Докладніше див.: Макеєв Н. Н.Г. Чернышевский — редактор «Военного сбор-ника». — Москва, 1950; Таубин Р.А. Борьба Н.Г. Чернышевского за армию в период редактирования им «Военного сборника» // Ученые записки Ульяновского педагогичес-кого института. — 1956. — Вып. 8. — С. 117–159; Там же. — 1957. — Т. 10. — Вып. 4. — С. 91–131; Усенко П.Г. Новое о Н.Г. Чернышевском (источники для изучения истории издания «Военного сборника» в 1858 г.) // Русская литература. — 1978. — № 1. — С. 140–146; Усенко П.Г. Роль М.Г. Чернышевского у виданні «Военного сборника» // Український історичний журнал. — 1983. — № 5. — С. 132–134.
- ⁴⁴ Объявление об издании журнала «Военный сборник» // Современник. — 1858. — № 2. — Приложения.
- ⁴⁵ Обзорение русских военных журналов // Военный сборник. — 1858. — № 1. — С. 236–247.
- ⁴⁶ Чернышевский Н.Г. Указ. соч. — Т. 5. — Москва, 1950. — С. 454.
- ⁴⁷ РДА ВМФ. — Ф. 410. — Оп. 2. — Спр. 983. — Арк. 196–197.
- ⁴⁸ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. — Ф. 169. — Карт. 65. — Спр. 3. — Арк. 18 зв.; Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 1. — Оп. 1. — Т. 46. — Спр. 1306. — Арк. 79 зв.
- ⁴⁹ Докладніше: В.Е.[Егорьев В.Е.] Чудо «Морского сборника» // Морской сборник. — 1923. — № 3/4. — С. 109–120.
- ⁵⁰ Огородников С.Ф. 50-летие журнала «Морской сборник» (1848–1898 гг.) // Морской сборник. — 1898. — № 1. — С. 159.
- ⁵¹ Боград В.Э. Указ. соч. — С. 333, 547; Смирнов А.Ф. О польском литературном кружке в Петербурге и его органе «Слово» // История и культура славянских народов. — Москва, 1916. — С. 19; Усенко П.Г. Натхнений Сигізмунд. — Львів, 1990. — С. 98.
- ⁵² Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim — Naczelnim Wodzu Powstania Stycznio-wego na Litwie i Żmudzi: Wyjątki z pamiętnika Jana Staniewicza. — [Kowno, 1939. —] S. 14; Усенко П.Г. Польские соратники Н.Г. Чернышевского в русской журналистике 50–60-х годов XIX века // Русская литература. — 1988. — № 2. — С. 158–162; Usenko P. Zygmunt Sierakowski — członek Rosyjskiego Towarzystwa geograficznego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 1994 — № 2. — S. 21–33.
- ⁵³ Див.: Усенко П.Г. «Дякую тобі за твоє ласкаве, сердечне українське слово...» (зі спадщини Шевченкового сподвижника З.Сераковського) // Слово і час. — № 3. — С. 49–50. Сераковський, Желіговський и Спасович 1857 р. налагодили гарні відносини із

Миколою Костомаровим, Пантелеймоном Кулішем і Василем Білозерським (*Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 566–567), а згодом — тісно спілкувались у Петербурзі з Тарасом Шевченком (*Дьяков В.А.* Революционные связи Т.Г. Шевченко // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. — С. 24; *Шевченко Т.Г.* Указ. праця. — Т. 5. — К., 2003. — С. 167, 172, 182–184).

⁵⁴ *Чернышевский Н.Г.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 582.

⁵⁵ *Шаблювский Е.С.* Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. — К., 1975. — С. 23.

⁵⁶ *Секарева К.М.* Коментарі // *Шевченко Т.Г.* Указ. праця. — Т. 4. — С. 561–562.

⁵⁷ Сведение о безвозмездном увольнении помещиками семейств раненых нижних чинов Черноморского флота // *Морской сборник.* — 1855. — № 12. — С. 198–201.

⁵⁸ *Шевченко Т.Г.* Указ. праця. — Т. 4. — С. 208–326.

⁵⁹ *Данилов В.В.* Т.Г. Шевченко и «Морской сборник» (К 125-летию со дня рождения великого украинского поэта) // *Морской сборник.* — 1939. — № 7. — С. 37–40.

⁶⁰ Обзорение журналов и газет за 1888 год // *Киевская старина.* — 1888. — № 9. — С. 20; Обзорение журналов и газет за 1888–89 г. // Там же. — 1889. — № 3. — С. 765.

⁶¹ Див., наприклад: *Усенко П.Г.* Военні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. — К., 2007. — С. 63–66, 68–80.